

ANTIČKO STAKLO S PODRUČJA BOSNE I HERCEGOVINE

VELJKO PAŠKVALIN

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

U izložbenim vitrinama i depoima Antičkog odsjeka Zemaljskog muzeja čuva se antičko staklo koje potječe s područja Bosne i Hercegovine kao i ono koje je dospjelo u Muzej iz drugih naših krajeva i stranih zemalja putem poklona ili na neki drugi način.

Koliko nam je poznato u regionalnim i zavičajnim muzejima Bosne i Hercegovine slabo je zastupljeno antičko staklo. Nekoliko staklenih posudica čuva se u Muzeju Franjevačkog samostana na Humcu.¹ To su balsamariji koji pripadaju kamenim cilindričnim urnama s pepelom pokojnika, a nađene su na području zapadne Hercegovine. Nekoliko staklenih posuda iz vremena rimske okupacije potječu iz Albanije i Male Azije,² dok najbrojniji nalazi antičkih posuda u Zemaljskom muzeju pripadaju teritoriji Bosne i Hercegovine.

Ovdje ćemo govoriti o nalazima antičkog stakla s područja Bosne i Hercegovine koje je dospjelo u Muzej putem ranijih i novijih arheoloških iskopavanja ili slučajnih nalaza. Dat ćemo još i one staklene posude koje potječu iz naših krajeva, a teritorijalno ne pripadaju Bosni i Hercegovini. Ovo je, čini se, potrebno učiniti radi izučavanja antičkog stakla na tlu Jugoslavije. U Zemaljskom muzeju nalazi se još dosta fragmenata staklenih posuda koji bi pripadali različitim tipovima. Međutim, u obzir će se uzeti samo oni koji ukazuju na sigurne oblike posuda, a ostali bi se dali onda, kad se bude objavljivala studija o antičkom staklu na tlu Bosne i Hercegovine.

Na taj način dobili bismo, uglavnom, pregled nalazišta rimskog stakla, njegovu rasprostranjenost na teritoriji koja je u rimsko doba, najvećim dijelom, pripadala unutrašnjim krajevima rimske provincije Dalmacije. Istovremeno, dobili bismo rasprostranjenost pojedinih tipova antičkih posuda. Zatim, njegova veća ili manja koncentracija mogla bi ukazati na urbana naselja koja bi, istovremeno, mogli biti neki ekonomsko-privredni centri. Nalazi antičkog stakla na području Bosne i Hercegovine mogu, dalje, ukazivati na magistralne puteve i pravce kojima je išla trgovina, u našim krajevima, u rimsko doba. Ovako iznesena slika nalazišta i tipova posuda antičkog stakla na području Bosne i Hercegovine bit će od velike koristi onima koji se u znanstvenom smislu budu bavili rimskom privredom i ekonomikom u našim krajevima sa aspekta antičkog stakla, a posebno na području Bosne i Hercegovine. Antičko staklo, kao privredna grana, na to bi, bez sumnje, mogla ukazivati. U tom smislu prilaže se i topografska karta nalazišta i tipova antičkog stakla na teritoriji Bosne i Hercegovine.

1. Nalazište: Mogorjelo³ (inv. br. 3132/1). Posudica ima ljevčkasti otvor grla, cilindrični vrat koji sredinom staklenke prelazi u nešto širi oštećeni trbuh suzastog oblika, s manjim udubljnjem na dnu. Zelene boje, visine 13,6 cm, promjera 2,7 cm (tab. I, sl. 1).

2. Nalazište: Mogorjelo (inv. br. 3132/3). Balsamarij ima ljevčkasti otvor grla, cilindrični vrat koji se negdje od sredine posudice proširuje u trbuh suzolikog oblika. Staklo zelene boje, visine 11,6, promjera 1,9 cm (tab. I, sl. 2).

3. Nalazište: Mogorjelo (inv. br. 3132/4). Balsamarij ima ljevčkasti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi u trbuh s malim proširenjem u obliku suze, a na dnu malo udubljenje. Posudica je zelene boje, visine 10,9 cm, promjera 1,8 cm (tab. I, sl. 3).

4. Nalazište: Mogorjelo (inv. br. 3132/6). Balsamarij ima ljevčkasti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi u suzoliki oblik, a na dnu manje udubljenje. Staklo je zelene boje. Visina posudice 10,3 cm, promjera 2,9 cm (tab. I, sl. 4).

5. Nalazište: Mogorjelo (inv. br. 3132/5). Balsamarij ima ljevčkasti otvor grla, cilindrični vrat koji se, gotovo, u istom obliku produžuje u trbuh. Staklo bočice je zelene boje, visine 10,9 cm, promjera 1,7 cm (tab. I, sl. 5).

6. Nalazište: Ljubuški⁴ (inv. br. 52). Balsamarij ima ljevčkasti otvor grla, cilindrični vrat koji od prstenastog udubljenja prelazi u trbuh suzolikog oblika. Na dnu ima manje udubljenje da bi bočica stabilnije stajala. Balsamarij je zelene boje, visine 9,9 cm, promjera 2,9 cm (tab. I, sl. 6).

7. Nalazište: Čelebići (Livanjsko polje, inv. br. 2340). Balsamarij ima prstenasto zadebljali obod, ljevčkasti otvor grla, nešto duži cilindrični vrat koji prelazi u kruškoliki oblik trbuha. Radi stabilnosti posudica na dnu ima udubljenje. Zelene je boje, visine 9,4 cm, promjera 2,9 cm (tab. I, sl. 7).

8. Nalazište: Gradac kod Posušja⁵ (inv. br. 60). Posudica pripada tipu balsamarija. Ima oštećeni ljevčkasti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi u zvonoliki oblik trbuha, a ovaj u dno sa udubljenjem. Staklo posudice je zelene boje. Balsamarij je visine 6,5 cm, promjera 2,5 cm (tab. I, sl. 8).

9. Nalazište: Gradac kod Posušja (inv. br. 924). Balsamarij je istog oblika i veličine kao pod brojem 8. Sačuvan je samo zvonolik oblik trbuha. Balsamarij je zelene boje. Sačuvana veličina 3,3 cm, promjer 2,5 cm (tab. I, sl. 9).

10. Nalazište: Čapljina⁶ (inv. br. 49). Balsamarij ima deformirani obod, te nema ljevčkasti otvor grla i vrata. Posudica ima cilindrični vrat koji se prema trbuhu postepeno širi i formira kruškoliki oblik tijela s nešto ravnim dnom i udubljnjem u sredini. Staklo posudice je zelene boje. Balsamarij je visok 8,7 cm, a promjera 4,3 cm (tab. II, sl. 1).

11. Nalazište: Mošćanica kod Sarajeva⁷ (inv. br. 98). Balsamarij ima ljevčkasti otvor grla, kratki cilindrični vrat koji prelazi u trbuh, u obliku kruške. Na dnu ima manje udubljenje radi stabilnosti. Balsamarij je plave boje, visine 4,6 cm, promjera trbuha 2,5 cm (tab. II, sl. 2).

12. Nalazište: Ljubuški⁸ (inv. br. 51). Balsamarij ima oštećen, vjerojatno, ljevčkasti otvor grla i dio vrata koji prelazi u trbuh oblika jabuke. Na dnu udubljenje radi stabilnosti. Balsamarij ima sivu boju stakla. Visina bočice 5,2 cm, promjera 5,1 cm (tab. II, sl. 3).

13. Nalazište: Bos. Kostajnica⁹ (inv. br. 1189). Balsamarij ima zaobljeni ravni obod, te nema ljevčkasti otvor grla. Zatim, sastoji se od visokog cilindričnog vrata koji prelazi u pljosnato dno i trbuh u obliku sača. Zelene je boje, visine 16,9 cm, promjera 11,3 cm (tab. II, sl. 4).

14. Nalazište: Bugojno¹⁰ (inv. br. 1068). Balsamariju nedostaje otvor grla i manji dio cilindričnog vrata. Visok cilindrični vrat prelazi u pljosnato dno sa udubljnjem i u trbuh u obliku sača. Posudica je sive boje, sačuvanih dimenzija 13 cm, promjera 9,2 cm (tab. II, sl. 5).

15. Nalazište: Stup kod Sarajeva¹¹ (inv. br. 1023). Balsamariju nedostaje otvor grla i manji dio cilindričnog vrata koji prelazi u pljosnato dno slično saču, a na dnu udubljenje. Staklenka je sive boje, visoka 15,4 cm, promjera 8,6 cm (tab. III, sl. 1).

16. Nalazište: Stup kod Sarajeva¹² (inv. br. 1022). Balsamarij ima ljevčkasti otvor grla, nizak cilindrični vrat koji neposredno prelazi u široko pljosnato stopalo sa ovalnim udubljnjem na dnu. Staklenka ima oblik svijetljnaka. Zelene je boje, visine 6,7 cm, promjera 7,1 cm (tab. III, sl. 2).

17. Nepoznato nalazište¹³ (inv. br. 921). Balsamarij ima malo oštećen ljevčkasti otvor grla, visoki cilindrični vrat koji pri kraju formira kruškoliki oblik trbuha sa udubljnjem na dnu radi stabilnosti. Posudica je zelene boje, visine 11,3 cm, promjera 3,4 cm (tab. III, sl. 3).

18. Nepoznato nalazište¹⁴ (inv. br. 54). Balsamarij ima ljevčkasti otvor grla, cilindrični vrat koji pri kraju prelazi u zvonoliki oblik trbuha. Staklenka je zelene boje, visine 7,9 cm, promjera 2,5 cm (tab. III, sl. 4).

19. Nepoznato nalazište (inv. br. 56). Balsamarij ima nešto nepravilnije izražen ljevčkasti oblik grla nego ovdje spomenuti. Posudica ima kratki cilindrični vrat koji prelazi u suzoliki trbuh, na dnu s udubljnjem radi stabilnosti. Staklenka je zelene boje, visine 7,1 cm, promjera 2,4 cm (tab. III, sl. 5).

20. Nepoznato nalazište (inv. br. 59). Balsamarij ima ljevkastu otvor grla, cilindrični vrat koji se odvaja u suzoliki oblik trbuha prstenastim udubljenjem. Staklenka je zelene boje, visine 7,1 cm, promjera 1,6 cm (tab. III, sl. 6).

21. Nepoznato nalazište (inv. br. 55). Balsamarij ima ljevkastu otvor grla koji prelazi u cilindrični vrat, a ovaj u trbuh u obliku kruške sa udubljenjem na dnu posudice. Staklenka je zelene boje, visine 7,5 cm, promjera 2,6 cm (tab. IV, sl. 1).

22. Nepoznato nalazište (inv. br. 57). Balsamarij ima ljevkastu otvor grla, cilindrični vrat koji postepeno prelazi u kruškoliki oblik trbuha koji na dnu ima udubljenje radi stabilnosti. Staklenka je zelene boje, visine 6,7 cm, promjera 3,5 cm (tab. IV, sl. 2).

23. Nepoznato nalazište (inv. br. 922). Staklenka ima ljevkastu otvor grla, prstenasto zadebljanje oboda, visoki cilindrični vrat koji prelazi u prizmatični oblik trbuha. Posudica na stjenkama trbuha ima, kao ukras, vertikalno udubljenje u obliku elipse. Balsamarij je sive boje, visine 15,6 cm, promjera 3,7 cm (tab. IV, sl. 3).

24. Nalazište: Mostar¹⁵ (inv. br. 48). Staklenka ima više oblik zdjelice nego čaše, a pripada kamenju urni. Zdjelica prema vani ima nešto izvijen i zadebljao obod koji se, opet, prema unutra nešto spušta koso, da bi otvor prešao vani, formirajući niski vrat koji neposredno prelazi u trbuh, na kojem je majstor stakla izveo ukrasna vertikalna jajolika udubljenja. Posuda je pri dnu najšira, odakle prelazi koso u dno, praveći stopalo na kojem stoji. Zdjelica je zelene boje, visine 7 cm, promjera 8 cm (tab. IV, sl. 4).

25. Nalazište: Mogorjelo? (inv. br. 3465). Staklenka ima više karakter vaze nego posudice određenog tipa. Sastoji se od ljevkastog otvora grla i niskog vrata koji prelazi u jajolik oblik trbuha, a ovaj u dno s prstenastom nožicom. Vaza je zelenkaste boje, ali zbog kamenca na stijenama dobiva sivu boju. Staklenka je visine 19 cm, promjera u otvoru grla 6,5 cm, u trbuhu 5,7 cm, a promjera prstenaste nožice 4,3 cm. Posudicu sačinjavaju sljepljeni fragmenti, a nešto je malo oštećena na ljevkastom otvoru grla (tab. V, sl. 1).

26. Nalazište: Ljubomirsko polje (inv. br. 53). Staklenka ima mali ljevkastu otvor grla, visoki tordirani vrat koji se pri kraju razvija u trbuh oblika jabuke, a ovaj u dno sa stopalom radi stabilnosti. Staklo je zelene boje, visine 23 cm, promjera 9,4 cm, a stopalo visine 2 cm (tab. V, sl. 2).

27. Nalazište: Stolac¹⁶ (inv. br. 61). Staklenka, posudica ima oblik amfore. Ima ljevkastu otvor grla, kratak cilindrični vrat sa dvije odlomljene ručke, odakle prelazi u nešto širi cilindrični trbuh koji zaobljeno prelazi u dno s malim udubljenjem. Amforica je visine 14,3 cm, promjera 3,4 cm. Sive je boje s naslagama kamenca (tab. V, sl. 3).

28. Nalazište: Područje Japre (inv. br. 6332). Posuda je izvedena u obliku ljudskog lika i predstavlja glavu žene. Mnogo je oštećena, ali nam se ipak sačuvao cijeli oblik staklenke. Sastoji se od oštećenog ljevkastog grla koji, reklo bi se, neposredno prelazi u trbuh staklene vaze koji je, u stvari, umjetnički izveden lik mlade žene s gustom valovitom kosom. Zatim, prelazi u vrat koji vjerojatno predstavlja i dno staklene vaze. Staklenka ima sačuvanu visinu 16,1 cm, a promjera 7,5 cm. Staklo je bijele prozirne boje (tab. V, sl. 4).

29. Nalazište: Jajce¹⁷ (inv. br. 3171). Staklenka ima ljevkastu otvor grla i prstenasti obod, kratki cilindrični vrat koji prelazi u trbuh sa slabo naglašenim prizmatičnim oblikom. Trbuh posudice poprma grozdoliku formu na kojem je majstor stakla jedva primjetno izveo ljudski lik. Bočica je sivo-zelene boje, visine 7,5 cm, promjera 4,8 cm (tab. VI, sl. 1).

30. Nalazište: Jajce¹⁸ (inv. br. 3170). Posudica ima prstenast obod, ljevkastu otvor grla koji prelazi u kratak cilindrični vrat, a ovaj opet u trbuh sa sisaljkom koji liči na oblik ptičje glave. Staklenka je visine 10 cm, promjera 5,5 cm a sisaljka je dugačka 1,5 cm. Bočica je sivozelene boje (tab. VI, sl. 2).

31. Nalazište: Gradina (rimski Domavia, inv. br. 3120). Stakleni vrč je oštećen i rekonstruiran od nekoliko fragmenata. Posuda ima ljevkastu otvor grla i dupli prstenasti obod, koji prelazi u niski cilindrični vrat sa ostacima ručke, a ovaj, opet, u trbuh posude jajolikog oblika s ravnim dnom i u sredini veće udubljenje radi stabilnosti. Stakleni vrč je zelene boje, visine 15,5 cm, promjera 9,5 cm (tab. VI, sl. 3).

32. Nalazište: Stolac (inv. br. 41). Stakleni vrč je na trbuhu nešto oštećen. Vrč ima ljevkastu otvor grla, kratki cilindrični vrat koji prelazi u jajolik oblik trbuha. Pri dnu pravi prstenasto zadebljanje koje, u stvari, predstavlja samo dno koje mu daje stabilnost. Posudica sa ručkom je sivozelene boje, visine 24 cm, promjera 11 cm (tab. VII, sl. 1).

33. Nalazište: Donje Vrtoče¹⁹ (inv. br. 44). Stakleni vrč na prelazu u trbuh ima malo oštećenje. Ima ljevkastu otvor grla i prstenasti obod, kraći cilindrični vrat koji prelazi u trbuh četvrtastog oblika i koji je ukrašen koso paralelnim rebrima ili kanelirama. Na dnu vrč ima koncentrično udubljenje radi stabilnosti. Staklenka je zelene boje, visine 24 cm, promjera 8,8 cm (tab. VII, sl. 2).

34. Nalazište: Donje Vrtoče (inv. br. 45). Vrš je jako oštećen, ali se ipak sačuvala njegova forma. Posuda u obliku vrča ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi, opet, u trbuh cilindričnog oblika, ravna dna sa udubljenjem u sredini. Vrš je sivozelene boje, sačuvane visine 20 cm, promjera 8,5 cm (tab. VII, sl. 3).

35. Nalazište: Stolac²⁰ (inv. br. 43). Staklena posuda ima više oblik zdjelice nego čaše. Ima zadebljali prstenasti ravni obod grla, koji je malo oštećen, blago prelazi u trbuh, praveći zaobljenje pri dnu, koje, opet, prelazi u prstenastu stopu dna. Zdjelica je zelene boje, visine 6,3 cm, promjera 12,1 cm (tab. VIII, sl. 1).

36. Nalazište: Stolac²¹ (inv. br. 62). Čaša se sastoji od slijepljenih fragmenata. Staklenka je sive boje, visine 12 cm, promjera na obodu 7,8 cm. Čaša se od oboda prema dnu postepeno sužava. Na dnu ima manje udubljenje za stabilnost (tab. VIII, sl. 2).

37. Nalazište: Stolac²² (inv. br. 42). Staklena posuda čini se da više liči na zdjelicu nego na posudu u obliku čaše. Staklenka ima malo zadebljanje oboda. Od oboda se prema dnu blago sužava praveći slabo naglašen trbuh, koji ide u zaobljeno dno na kojem je koncentrično udubljenje radi stabilnosti posude. Staklenka je s nekoliko pojaseva ukrašena. Njezinom sredinom idu ukrasi romba i trokuta između njih, a unutar svakog romba u horizontalnom položaju izvedeni su brušenjem udubljenja u obliku elipse. Isti ukrasni elementi, samo u kosom položaju, nalaze se u trokutima između rombova. Elipsastih listova u vertikalnom položaju ima i u pojasu pri dnu posudice, a ponavlja se i na samom njezinom dnu, praveći geometrijski oblik šesterokuta. Staklena posuda je zelene boje, visine 12,1 cm, promjera 12,5 cm, a na otvoru 15,5 cm (tab. VIII, sl. 3).

38. Nalazište: Turbe²³ (inv. br. 47). Ova posuda ima više oblik čaše, a ne zdjele. Staklenka ima nešto zadebljali obod od kojeg se prema dolje prelazi u trbuh na kojem su od sredine prema dnu, čini se, više kao ukras, u tri reda izvedena ispupčenja slična bradavicama. Posudica je sivozelene boje, visine 6,7 cm, promjera 5,6 cm (tab. VIII, sl. 4).

39. Nalazište: Donje Vrtoče²⁴ (inv. br. 46). Staklenka ima nešto zadebljali obod koji prema vani blago prelazi u gotovo nezapaženi vrat, a ovaj u trbuh oblika zdjelice. Na dnu ima jedva primjetno udubljenje koje staklenku čini stabilnijom. Zdjelica ima zelenu boju stakla, visine 6,7 cm, promjera 9,5 cm (tab. VIII, sl. 5).

STAKLENE POSUDE IZ NAŠIH KRAJEVA, KOJE NE PRIPADAJU TERITORIJI BOSNE I HERCEGOVINE

40. Nalazište: Titograd²⁵ (inv. br. 706). Staklena urna. Posuda ima ljevkasti otvor grla, prstenasti obod, niski vrat koji prelazi u loptasti trbuh, a ovaj u dno koje ima u sredini udubljenje radi stabilnosti. Staklena urna je zelene boje, visine 16,5 cm, otvor grla 13,3 cm, sam otvor 7 cm, obod debljine 0,6 cm, a promjer 16,9 cm. Još danas se u urni nalaze incinerirane kosti pokojnika s jednim bronzanim novčićem čiji se identitet zbog prevelike oštećenosti ne može odrediti (tab. IX, sl. 1).

41. Nalazište: Vid²⁶ (*Narona*, inv. br. 476). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji pri kraju prelazi u zvonolik trbuh, a ovaj u dno sa udubljenjem u sredini radi stabilnosti. Posudica je zelene boje, visina 12 cm, promjera 3,9 cm (tab. IX, sl. 2).

42. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 833). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi u zvonolik oblik trbuha i pljosnato dno. Staklenka je zelene boje, visine 7,3 cm, promjera 2,7 cm (tab. IX, sl. 3).

43. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 788). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, cilindrični vrat koji od prstenastog udubljenja prelazi u zvonolik oblik trbuha posudice s pljosnatim dnom. Staklenka je zelene boje, visine 9,1 cm, promjera 2,8 cm (tab. IX, sl. 4).

44. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 483). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, kratak cilindrični vrat, koji prstenastim udubljenjem prelazi u trbuh duguljastog oblika. Posudica je zelene boje, visine 9,8 cm, promjera 2 cm (tab. IX, sl. 5).

45. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 484). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, kratak cilindrični vrat koji od prstenastog udubljenja prelazi u suzoliki oblik trbuha. Zelene je boje, visine 9,1 cm, promjera 2,2 cm (tab. IX, sl. 6).

46. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 482). Balsamarij ima ljevkasti otvor grla, kratki cilindrični vrat koji od prstenastog udubljenja prelazi u trbuh formirajući oblik suze. Staklenka je zelene boje, visine 10,5 cm, promjera 2,1 cm (tab. X, sl. 1).

47. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 485). Balsamarij ima malo oštećeno grlo. Staklenka je ljevakastog otvora grla, koji prelazi u suzoliki oblik trbuha. Staklenka je zelene boje, visine 6,1 cm, promjera 2 cm (tab. X, sl. 2).

48. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 478). Balsamarij ima ljevkašti otvor grla, cilindrični vrat koji prelazi u trbuh oblika jabuke, a na dnu ima udubljenje radi stabilnosti. Zelene je boje, visine 7,3 cm, promjera 2,8 cm (tab. X, sl. 3).

49. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 477). Balsamarij ima ljevkašti otvor grla, kratki cilindrični vrat koji prelazi u trbuh posude oblika kruške, na dnu sa malim udubljenjem. Staklenka je zelene boje, visine 6,7 cm, promjera 3 cm (tab. X, sl. 4).

50. Nalazište: Solin (*Salona*, inv. br. 790). Balsamarij ima ljevkašti otvor grla, nizak cilindrični vrat koji prelazi u trbuh oblika jabuke, na dnu s manjim udubljenjem radi stabilnosti posudice. Staklenka je plave boje, visine 4,5 cm, promjera 3,3 cm (tab. X, sl. 5).

51. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 475). Mali vrč. Staklenka ima ljevkašti otvor grla prstenastog zadebljanja koji ide koso van, prelazi u cilindrični vrat, a ovaj u trbuh oblika lopte ili jabuke koji pri kraju pravi prstenasto zadebljanje kao dno za bolju stabilnost malog vrča. Ručka je oštećena, te ima samo njene ostatke. Ručka je na dijelu trbuha imala kanelure koje liče na životinjsku šapunu. Posuda je plave boje, visine 11 cm, promjera 7,8 cm (tab. XI, sl. 1).

52. Nalazište: Samobor kod Zagreba (inv. br. 651). Posuda ima više oblik zdjelice nego čaše. Obod zdjelice više ide prema vani, pa unutra, praveći na taj način trbuh posudice u obliku jabuke. Na dnu staklenka ima udubljenje radi stabilnosti. Posudica je zelene boje, visine 6,9 cm, promjera 8,6 cm (tab. XI, sl. 2).

53. Nalazište: Vid (*Narona*, inv. br. 486). Staklenka ima oblik male zdjelice ili tanjura. Bijele je boje staklo, visine 1,8 cm, promjera 6 cm (tab. XI, sl. 3).

Tipovi balsamarija

Ovako izneseni balsamariji pokazuju da je na području Bosne i Hercegovine, u antičko doba, postojalo nekoliko tipova ove vrsti staklenih bočica. One, u najvećem broju, predstavljaju inventar nalaza kamenih i staklenih urna koje su služile za pepeo spaljenih pokojnika. Zato i pojedinačne nalaze ovih staklenki, istovremeno, smatramo i identificiramo ih s grobom spaljenog pokojnika. Naši balsamariji se predstavljaju u različitim oblicima i veličinama. Posebno se ističe tip balsamarija (tab. I, sl. 1—5) koji ima ljevkašti otvor grla, cilindrični kraći ili duži vrat i trbuh u obliku suze. Ovaj tip balsamarija nešto je brojnije zastupljen u nalazištu Mogorjelo kod Čapljine. Inventarski podaci ne govore ništa o arheološkim okolnostima njihova nalaza. Međutim, na temelju analogija, može se pretpostaviti da ovaj tip staklenki odnosno ove posudice potječu iz kamenih ili staklenih urna za čuvanje pepela pokojnika.²⁷ Također se ističe tip balsamarija (tab. I, sl. 6—9) koji posjeduje iste elemente kao i gore spomenuti osim oblika trbuha. Naime, ovi tipovi balsamarija posjeduju ljevkašti otvor grla i cilindrični vrat kao i prethodni, samo se razlikuju oblikom trbuha, jer imaju izražene trbuhe u obliku zvončića, kruške i jabuke (tab. II, sl. 1—3). Čini se da je balsamarij iz Čapljine²⁸ (tab. II, sl. 1) na osnovi arheoloških nalaza, po svojoj prilici, pripadao grobu sa spaljenim pokojnikom, a ne zidanim grobnicama sa skeletima pokojnika iz kasnoantičkog doba. To se isto može odnositi i na balsamarij iz Mošćanice kod Sarajeva koja se našla prilikom izgradnje vodovoda (tab. II, sl. 2). Balsamariji tab. I, sl. 6 i tab. II, sl. 3 koji potječu iz Ljubuškog, također pripadaju grobu i to sa spaljenim pokojnikom.²⁹ Ovi tipovi balsamarija mogu se posve sigurno i datirati, jer su nađeni zajedno sa već dobro poznatim ranorimskim tipom fibule »aucissa« koja se općenito datira u I vijek n. e.³⁰ Međutim, u krajevima Dalmacije, ovaj tip fibule susreće se u grobovima s novcima rimskih vladara od Augusta do Hadrijana, što bi značilo da je bio u upotrebi više od jednog stoljeća.³¹ Ovo zapažanje moglo bi se odnositi i na krajeve Hercegovine u rimsko doba, pa bi i datiranje naših tipova balsamarija iz Ljubuškog zajedno sa grobom moglo biti pomjereno do kraja polovice II st. n. e. Isto tako, tip balsamarija koji ima zaobljeni i ravni obod, visoki cilindrični vrat koji prelazi u pljosnato dno i trbuh u oblika saća dobro je poznat u Rimskom carstvu.³² Ovom tipu balsamarija pripadaju staklenke iz Bos. Kostanjice, Bugojna i Stupa kod Sarajeva. Balsamarij iz Bos. Kostajnice, na osnovi inventarskih podataka, pripada grobu nepoznatog tipa (inv. br. 1189, tab. II, sl. 4). Međutim,

balsamariji istog tipa iz Bugojna (tab. II, sl. 5) i Stupa (tab. III, sl. 1), na osnovu arheoloških nalaza, pripadaju grobu pokojnika sa spaljenim tijelom. Staklenka iz Bugojna, po svojoj prilici, pripadala je kao nalaz kamenoj urni³³ dok je posudica iz Stupa pripadala grobu sa incineracijom, ali ne i kamenoj ili staklenoj urni.³⁴ Nalaze balsamarija istog tipa datira spaljeni grob pokojnika iz Stupa kod Sarajeva. Uz grobni inventar našla se i bronzana fibula u obliku »sidra« ili »Ankerfibel« koja je u upotrebi u rimskim provincijama od II—III vijeka n. e.³⁵ Stoga bi i ovaj tip balsamarija vremenski išao ili bio u kulturnoj upotrebi do sredine III stoljeća n. e. Prema tome, bronzana fibula u obliku »sidra« istovremeno datira i sve ostale nalaze iz groba. Među opisanim tipovima balsamarija ističe se jedan veoma lijepak tip staklenke također iz Stupa kod Sarajeva (tab. III, sl. 2) i pripada spomenutom grobu sa spaljenim pokojnikom.³⁶ Balsamarij je jedinstven po svom obliku, jer sliči na stalak koji oponaša svijećnjak i nema odgovarajućih analogija među tipovima balsamarija i ostalih staklenih posudica. Pošto pripada već spomenutom grobu zajedno sa balsamarijem, znači da su i istovremeni, a datira ih navedeni tip bronzane fibule u obliku »sidra«. Arheološki podaci kakvi su nam sačuvani u inventaru ne mogu datirati balsamarija iz Mogorjela. Međutim, oni bi se mogli samo okvirno datirati i to, na temelju dobro poznate činjenice, da se spomenuti tipovi balsamarija, u najvećem broju, susreću u kamenim ili staklenim urnama koje predstavljaju grobnicu spaljenog pokojnika. To znači da se u krajevima Bosne i Hercegovine navedeni tipovi balsamarija za koje nemamo sigurnih arheoloških podataka mogu okvirno datirati od I st. n. e. do prve polovine III st. n. e. Ova konstatacija odnosi se i na balsamarija iz Gradca kod Posušja, premda nam je poznato da pripadaju grobu (vjerojatno urni), ali se ne zna kojem tipu kao ni ostale okolnosti nalaza.³⁷

Tipovi balsamarija nepoznate provenijencije sa područja Bosne i Hercegovine

Najprije moramo konstatirati da se, u tipološkom pogledu, ovi balsamariji, ni po čemu, ne odvajaju od spomenutih tipova balsamarija poznate provenijencije s područja Bosne i Hercegovine. U tome smislu, imali bismo jedan balsamarij (tab. IV, sl. 3) koji bi se mogao, s obzirom na izradu ukrasa, kvalitete stakla i oblika, odvojiti od svih ostalih balsamarija, jer, čini se, predstavlja manje poznati tip balsamarija na teritoriju Bosne i Hercegovine u antičko doba. Stoga, balsamarija nepoznate provenijencije s velikom sigurnošću mogli bismo pripisati području Bosne i Hercegovine ili tačnije području Hercegovine, odakle imamo najviše poznatih i sličnih tipova balsamarija. Međutim, što se tiče datiranja staklenih balsamarija nepoznate provenijencije može se isto to reći, što smo kazali i za balsamarija poznatih nalazišta na području Bosne i Hercegovine, a to je da vremenski mogu ići od I do prve polovine III st. n. e., kad incineraciju kao način pokapanja zamjenjuje inhumacija.

Apostrofirana staklena posudica kao balsamarij (tab. IV, sl. 3), čini se, da pripada istom vremenskom razdoblju kao i spomenute staklenke balsamarija, jer s obzirom na tip, vrlo bliske analogije nalazimo na području Panonije u Intercisi. Ovi se tipovi balsamarija u Intercisi javljaju i u drugoj polovini III st. n. e.³⁸ Na osnovu ove analogije našu bi posudicu nepoznate provenijencije datirali s pojavom posudice u Intercisi od II—III st. n. e., premda se ovaj oblik balsamarija kako je zapaženo u Intercisi javlja u drugoj polovini III st. n. e. što bi se moglo odnositi i na našu posudicu istog tipa.

Tipovi staklenih posuda u obliku vaza

Staklene posude sa tab. V, sl. 1, 2—4 mogli bi nazvati vazama, jer one, u neku ruku, predstavljaju posude izuzetne kvalitete u poznavanju obrade stakla. Nažalost, ni za jednu nemamo pobližih i detaljnih okolnosti nalaza koje bi nam pomogle da ove, u tehničkom

pogledu, vrlo dobro izvedene staklenke, možemo sigurno ili barem okvirno datirati. Za staklenu vazu tab. V, sl. 1 znamo samo to da najvjerojatnije pripada nalazištu Mogorjelo kod Čapljine, jer se našla među arheološkim predmetima iz Mogorjela.

Izgleda da je manje poznati oblik, pa ga u tom pogledu, čini i zanimljivijim. Sličnih staklenki, pa ni tipova, ne donosi ni Kisa.³⁹ Ipak, u ovom trenutku, bez obzira, na nedostatak analogija, staklena vaza iz Mogorjela s ljevkastim otvorom grla, najolikom formom trbuha i stopalom, pokazuje da ima sve kvalitete antičke staklene posude, te joj se, ni u kojem slučaju, ne bi mogao pripisati srednjovjekovni karakter.

Isto tako, čini se da ni forma staklene posude tab. V, sl. 2 nije mnogo poznat u provincijama rimskog carstva. A. Kisa donosi grupnu sliku posuda iz Rima i Napolia među kojima i vrlo sličnu našoj posudi iz Ljubomirskog polja.⁴⁰ I ona, sudeći po svemu, nosi karakter antičke posude. U to nas uvjeravaju i skromni inventarski podaci koji govore da potječe iz groba (na žalost ne govore o kakvom se grobu radi). Grob se našao u blizini lokaliteta »Gradine« ispod kojeg se, vrlo vjerojatno, nalazio i rimski lokalitet odakle bi onda posuda vodila porijeklo. Prema tome, i jedna i druga staklena vaza ostale bi nedatirane zbog slabo poznatih arheoloških okolnosti nalaza.

Staklena posudica u obliku amfore (amphoriskoi)

Posudica nije velika, pa bi se mogla ubrojiti među balsamarije (tab. V, sl. 3). Potječe iz kasnoantičke grobnice II koja bi pripadala, navodno, po ocjeni Č. Truhelke, mauzoleju iz Stoca.⁴¹ Ovaj tip staklenki također je poznat u provincijama rimskog Carstva. Nalazimo ga u kasnoantičkoj nekropoli u Sagvar-u, a datira u sredinu IV st. n. e.⁴² Iz istog vremena slične oblike staklenki također susrećemo u Intercisi.⁴³ Stoga bi, s obzirom na analogni tip staklenih posuda iz Sagvar-a i Intercise, naša posudica također datirala u isto vrijeme. Ovakvu dataciju potvrđuju i stakleni nalazi vrča i čaše koji potječu iz kasnoantičke grobnice koja bi pripadala periodu IV vijeka n. e. Naime, arheološka situacija nalaza zidanih grobnica unutar mauzoleja drugim arheološkim predmetima iz kasnoantičkog doba rasvjetljavaju vremensku pripadnost posudice u obliku amfore.⁴⁴

Staklene posude s mitološkim likom meduze na trbuhu

Vrlo lijepa staklena posuda (tab. V, sl. 4) mogla bi se pripisati tipu vaza, a predstavlja vrlo visoko dostignuće staklarskog zanata koje prelazi u staklarsku umjetnost. Na žalost ni za ovu staklenu posudu nemamo pobližih okolnosti nalaza koji bi je mogli datirati. O njoj samo znamo da potječe iz antičkog rudarskog regiona Japre. To ćemo pokušati, učiniti na osnovu analogija, kojih relativno imamo dosta za naš tip posude. U prvom redu na trbuhu naše staklenke izveden je, po svojoj prilici, mitološki lik Meduze. Lik Meduze pojavljuje se često u antičkoj umjetnosti, pa se predstavlja i na staklenim posudama mnogo raširenim po provincijama rimskog carstva. Ovaj tip posuda obično se datira od II—III st. n. e., pa ga u to doba stavlja i A. Kisa.⁴⁵

Staklenu posudicu s mitološkim likom Meduze imamo iz Jajca (tab. VI, sl. 1), a našla se u zidanom kasnoantičkom grobu IV vijeka n. e.⁴⁶ Zapaža se da bolju izradu ovih posudica, kao što je staklenka iz Japre, neki autori datiraju već od II vijeka n. e.⁴⁷ Tako se posudica istog tipa s likom Meduze iz Carnuntum-a datira od II—III vijeka n. e.⁴⁸ Također, iz istog vremena datiraju staklenke s likovnom predstavom Meduze iz muzeja u Kölnu.⁴⁹ Na osnovu iznesenog vidimo da bi se, u analognom pogledu, naša staklenka s mitološkim likom Meduze, trebala datirati od II—III vijeka n. e. Međutim, posudicu iz Jajca sasvim sigurno datiraju u IV vijek n. e. tip kasnoantičke grobnice i arheološki nalazi iz te grobnice kao što

je kasnoantička fibula s lukovim glavicama koja se općenito datira u IV vijek n. e.⁵⁰ Sa ovim u vezi potrebno je istaknuti zapažanje zašto se staklena posudica istog tipa s likovnom predstavom Meduze iz Jajca datira u IV vijek n. e. a ne potječe iz II do III vijeka n. e. kao spomenute posudice istog tipa iz Carnuntuma i muzeja iz Kölna. Već smo na početku spomenuli da bolja izrada ovih posudica datira ranije. Međutim, posudice istog tipa i predstave s likom Meduze koje datiraju u IV vijek n. e., u pogledu izrade, pokazuju slab majstorski kvalitet. To se očituje u tome, što se kovrčasta kosa kod Meduza prikazuje kao nepravilne bobice, a lik se Meduze jedva zapaža, pa posudica više liči na grozd nego na staklenku s likom Meduze. To, međutim, nije slučaj za iste staklenke s predstavom lika Meduze koje datiraju od II—III vijeka n. e., jer se kod njih zapaža bolji kvalitet izrade stakla, a s time se očituje i vrsnost majstora staklarskog zanata koji dostižu do umjetničke vrijednosti. S druge strane, to nam govori, da staklarstvo kao primijenjena umjetnost pomalo slabi u kasnoantičko doba, što nije vezano samo za naše krajeve, u antičko doba, nego čini se, da je to opća karakteristika toga doba, pa i antičkog staklarstva.

Posudica sa sisaljkom

Posudica sa sisaljkom (tab. VI, sl. 2) potječe iz kasnoantičkog groba iz Jajca kao i posudica s likovnom mitološkom predstavom Meduze.⁵¹ Ovaj tip posudice nije usamljen. Slične posudice nalazimo u nekropoli u Stenjevcu⁵² i na području Slovenije iz dolenskih grobova. Ove staklenke više liče na ptičje glave i nemaju tako pravilno izvedeno tijelo u obliku jabuke. Ove posudice datiraju iz II vijeka n. e.⁵³ Međutim, zanimljivo je spomenuti da se analogna posudica iz Intercise datira novcem cara Aleksandra Severa u III vijek n. e.⁵⁴ Našu posudicu iz Jajca kulturno historijske okolnosti nalaza, opet, datiraju u IV vijek n. e., jer je nađena zajedno sa kasnoantičkom kopčom s lukovim glavicama iz IV vijeka n. e. Sve skupa se našlo u kasnoantičkom zidanom grobu koji u tipološkom pogledu također ide u vrijeme IV vijeka n. e.⁵⁵ Iz svega ovog slijedi zapažanje da se tip staklenke sa sisaljkom javlja već od II vijeka n. e., a kontinuirano se nastavlja i kroz III vijek, da bi se našao još u upotrebi i u IV vijeku kao i tipovi staklenki s mitološkom likovnom predstavom Meduze.

Stakleni vrčevi

Na temelju kratkih opisa staklenih posuda tipa vrča (tab. VI, sl. 3, tab. VII, sl. 1—3) zapazili smo da na području Bosne i Hercegovine postoje tri varijante staklenki ovog tipa. To su staklene posude u obliku vrča s jajolikim, cilindričnim i četvrtastim oblikom trbuha:

a) Stakleni vrč s jajolikom formom trbuha iz Stoca (rimski *Diluntum*) potječe iz zidane kasnoantičke grobnice koja je bila konstruirana od četiri obrađene kamene ploče od lapora, a nalazila se unutar jedne veće građevine koju je Č. Truhelka nazvao mauzolejom.⁵⁶

Stakleni vrčevi s jajolikom formom tijela poznati su u provincijama rimskog carstva, već od sredine II vijeka n. e.⁵⁷ Ovi oblici vrčeva poznati su i u III vijeku n. e.,⁵⁸ a donosi ih A. Kisa u poznatom djelu »Das Glas im Altertume«. Međutim, vrlo slične forme ovog tipa vrča nalazimo u kasnoantičkoj nekropoli u Sagvar-u iz sredine IV vijeka n. e.⁵⁹ I staklena posuda u obliku vrča sa jajolikom formom trbuha ne bi mogla biti prije kraja III i početka IV vijeka n. e. Na to nas, u prvom redu, upućuje arhitektura kasnoantičkih zidanih grobnica u sklopu jedne veće grobnice ili mauzoleja koja, opet, s obzirom na običaj pokapanja, može pripadati samo periodu kasne antike.⁶⁰ Isto tako, našu staklenu posudu u obliku vrča s jajolikom formom trbuha datiraju u IV vijek n. e. grobni nalazi i prilozi, u prvom redu, kasnoantička fibula s lukovim glavicama koja općenito datira u IV vijek n. e.⁶¹ Prema tome, na osnovu izloženog, vidimo da se ovaj tip staklenog vrča kontinuirano dugo nalazi u upotrebi od II, pa sve do IV vijeka n. e.

b) O staklenom vrču s jajolikom formom trbuha iz sela Gradine (rimska *Domavia*) nemamo sigurnih arheoloških podataka o nalazu (tab. VI, sl. 3), pa će ga biti teško i datirati. Međutim, pošto posjeduje iste elemente staklenog vrča iz Stoca, mogli bismo ga pripisati istom vremenu. To nam dopušta i princip analogije kojim se, u najviše slučajeva, služimo u obradi arheološkog materijala, pa i stakla. Stoga, našu posudu sa jajolikom formom trbuha stavljamo u vremenski period od kraja III i početak IV vijeka, n. e. kao i našu posudu istog tipa iz Stoca.⁶²

c) Stakleni vrč s kvadratičnim oblikom trbuha (tab. VII, sl. 2) također potječe iz jednog kasnoantičkog zidanog groba u Donjim Vrtočama kod Bos. Petrovca.⁶³ Ovaj grob je bio sagrađen od četiri kamene ploče, u kojem se zajedno sa spomenutim vrčem našla i jedna kasnoantička fibula s lukovim glavicama iz IV vijeka n. e. I ova je forma staklenog vrča dobro poznata u rimskim provincijama. Najslbližije oblike nalazimo, opet, u kasnoantičkoj nekropoli u Sagvar-u iz IV vijeka n. e.⁶⁴ Međutim, najpoznatiji i najpouzdaniji elemenat za datiranje naše posude iz Donje Vrtoče je svakako kasnoantička fibula iz IV vijeka n. e. koju smo već gore spomenuli, a našla se zajedno sa vrčem u istom grobu. Prema tome, ovaj tip vrča sa velikom sigurnošću možemo konstatirati da se na području Bosne i Hercegovine, u antičko doba, nalazio u upotrebi u toku IV vijeka n. e.

d) Stakleni vrč (tab. VII, sl. 3) s cilindričnim trbuhom takođe potječe iz zidanog kasnoantičkog groba, najvjerojatnije na svod, iz Donjih Vrtoča kod Bos. Petrovca.⁶⁵ Uz stakleni vrč ističe se grobni prilog bronzani novac cara Klaudija. Vjerojatno se radi o Klaudiju s nadimkom Gotski.⁶⁶

I stakleni vrč s cilindričnim trbuhom poznat je u provincijama rimskog carstva. Vrlo slične oblike nalazimo u Intercisi i u kasnoantičkoj nekropoli iz Sagvar-a. Datiraju se takođe u IV vijek n. e.⁶⁷ Iste forme staklenih vrčeva i A. Kisa stavlja u IV vijek n. e.⁶⁸ Osim ovih analognih primjera koji stakleni vrč iz Donjih Vrtoča, cilindričnog oblika trbuha, datiraju u IV vijek n. e., datiranje našeg vrča u IV vijek n. e. potvrđuje, u prvom redu tip koasnoantičke grobnice na svod datiran u IV vijek n. e.⁶⁹ Nalaz novca cara Klaudija Gotskog⁷⁰ koji se također mogao naći u grobnici IV vijeka n. e. Ovakvu dataciju potvrđuje i kompletna arheološka situacija grobnica i njihovih nalaza i priloga, jer sve potječe iz jednog dvorišnog kruga u Donjim Vrtočama. Prema tome, i ovaj tip vrča nalazimo u upotrebi u našim krajevima u kasnoantičko doba, IV vijek n. e.

Staklene posude u obliku zdjele

Staklenku iz Mostara (tab. IV, sl. 4) ne bi mogli nazvati balsamarijem, premda je nađena kao prilog u kamenoj urni cilindričnog oblika.⁷¹ Posudicu smo svrstali među balsamarije jer kao nalaz pripada inventaru kamenih urna za pepeo pokojnika. Inače, ova staklena posudica više bi odgovarala tipu staklenih zdjelica, nego čaši. Uglavnom, možemo konstatirati da ovaj tip staklene zdjelice ne susrećemo na području Bosne i Hercegovine u antičko doba. Međutim, izgleda da je ovaj tip staklene zdjelice manje poznat i u drugim krajevima, pa bi se moglo pretpostaviti, da je kao oblik i izrada bio rijedak i u drugim krajevima Rimskog Carstva. Sličnih analogija, koliko se može primijetiti, ne daje ni A. Kisa. Staklena posudica je i e tetski lijepa, pa ukazuje na vrijeme kada je bilo odličnih majstora, poznavaca staklarske vještine. Ako staklena posudica, oblika zdjelice, potječe iz kamene cilindrične urne koja je služila za čuvanje pepela spaljenog pokojnika onda se može netačno, ali samo okvirno datirati. S obzirom na pogrebni običaj spaljivanja pokojnika koji u našim krajevima vlada u rimsko doba, posudica okvirno datira od I do polovine III vijeka n. e.

Staklena posuda iz Stoca (tab. VIII, sl. 1) takođe ima više oblik zdjele nego čaše. Potječe iz zidane kasnoantičke grobnice III,⁷² koja je bila konstruirana različito od spomenutih

grobница I i II. Grob je bio ozidan od kamena koji je izgledao kao jama, a bio je pokriven krovnim crijepom, u obliku krova na dvije vode. U ovom grobu se našla i kasnoantička kopča s lukovim glavicama iz IV vijeka n. e.

Staklenka ima veoma lijep estetski izgled, a s obzirom na arheološke okolnosti nalaza potječe iz IV vijeka n. e. U to nas, u prvom redu, uvjeravaju dobro poznati tip bronzane kasno antičke fibule iz IV vijeka n. e. i poznati tip kasnoantičke grobnice koja se također pojavljuje i nalazi u upotrebi u doba kasne antike na području Bosne i Hercegovine.⁷⁵ Prema tome, i ovaj tip staklene posudice oblika zdjelice pripada IV vijeku n. e.

I drugu staklenu posudu koja više pripada zdjelici nego čaši (tab. VIII, sl. 5) nalazimo u Donjim Vrtočama kod Bos. Petrovca. Potječe iz kasnoantičke grobnice kao i spomenuti stakleni vrč.⁷⁴

Ovaj tip staklenih zdjelica nalazi konfrontacija u poznatom rimskom urbanom naselju Intercisi⁷⁵ i u kasnoj antičkoj nekropoli Sagvar-u⁷⁶ u Mađarskoj. Grupi analognih posudica imamo iz Mogorjela, Duvna i Stoca. Ovdje ih nismo dali, jer se više manje, nalaze u samim fragmentima. Slične posudice iz Intercise i Sagvar-a potječu iz IV vijeka n. e.,⁷⁷ pa se mogu u to isto vrijeme staviti i posudice istog tipa iz Donjih Vrtoča, kao i spomenuti fragmenti sličnih oblika iz Duvna, Mogorjela i Stoca, IV vijek n. e. Ovu dataciju također potvrđuje i arhitektura kasnoantičkog groba iz Donjih Vrtoča. U grobu su se našli stakleni vrč i naša posudica.

Posudica iz Stoca (tab. VIII, sl. 3) potječe iz istog kasnoantičkog groba kao i stakleni vrč jajolikog tijela. Na staklenoj posudici iz Stoca nalazi se ukrasni ornament koji je dobro poznat na staklenim kasnoantičkim posudama. Na posudici iz Stoca ukras je izveden tehnikom brušenja stakla, u obliku elipsastih listova i krugova. A. Kisa donosi sličan ornament i na sličnoj posudi, a datira iz IV vijeka n. e.⁷⁸ Ukras, kao na posudici iz Stoca, imamo na jednoj staklenoj posudi, u obliku vrča, a čuva se u muzeju u Kölnu.⁷⁹ Dalje, iste forme posuda iz IV vijeka n. e. susrećemo u Sagvar-u i Intercisi.⁸⁰

Što se tiče tehnike ukrašavanja načinom brušenja (t. zv. »Hohlschliffen«) zna se da potječe iz III vijeka n. e.⁸¹ Sličnu tehniku ukrašavanja nalazimo na jednoj staklenoj posudici iz Panika, a našla se u zidanoj kasnoantičkoj grobu.⁸² Na temelju inesenog vidimo da se isti tip posuda i tehnika brušenja stakla međusobno prate. Naime, ako počeci brušenja stakla nastaju u III vijeku n. e. onda spomenuta tehnika bi bila istovremena tipu staklene posudice iz Stoca. Datiranje staklene posude u IV vijek n. e. isto tako, potvrđuje i staklena zdjelica iz Panika iste tehnike ukrašavanja, kao i arhitektura grobnice iz kraja III i IV vijeka n. e.

Staklena posudica iz Turbeta više liči na čašu (tab. VIII, sl. 4). Ova staklenka našla se prilikom istraživanja starokršćanske bazilike.⁸³

Ova posudica od sredine prema dnu ima bradavičaste ukrase. Ovaj ornament pojavljuje se krajem II vijeka⁸⁴ n. e., a kako vidimo, susrećemo ga i u IV vijeku n. e., što govori da se kao elemenat ukrašavanja staklenih posuda dugo upotrebljava. Sličnu tehniku ukrašavanja nalazimo na jednom fragmentu staklene posude iz Višića.⁸⁵ Stoga bi radi navedenih razloga staklenku iz Turbeta rado datirali u IV vijek n. e. Njezino bi datiranje, isto tako, potvrdile arheološke okolnosti nalaza, u prvom redu, starokršćanska bazilika zajedno sa kasnoantičkim zidanim grobom na svod. Oni upućuju da kompleks starokršćanske arhitekture u Turbetu datira iz sredine IV vijeka n. e. ili najkasnije iz kraja IV vijeka n. e.⁸⁶

Staklena čaša iz Stoca (tab. VIII, sl. 2) pripada kasnoantičkom grobu II unutar Truhelkinog mauzoleja.⁸⁷

Slične čaše susrećemo u nekropoli Sagvar-u, koje datiraju u IV vijek.⁸⁸ Na osnovu tih konfrontacija i staklena bi čaša iz Stoca datirala u IV vijek n. e. To bi potvrdili i slični primjeri iz Intercise.⁸⁹ Analogne primjere čaša u IV vijeku n. e. datira i A. Kisa.⁹⁰ Osim spome-

nutih konfrontacija koje, na temelju analognosti, datiraju staklenu čašu iz Stoca u IV vijek n. e., to isto potvrđuje i arhitektura kasnoantičke grobnice u kojoj se našla spomenuta čaša.

*Staklene posudice iz naših krajeva
ali koje ne pripadaju teritoriji Bosne i Hercegovine*

Ovdje smo dali samo kratak opis staklenih posudica i arheološke okolnosti nalaza, ukoliko ih imamo zabilježene u knjizi inventara stranih predmeta. Te posudice iznosimo radi onih koji izučavaju ili će izučavati antičko staklo na područjima svojih republika da im posude koje se čuvaju u Zemaljskom muzeju budu što pristupačnije radi izučavanja. U Zemaljskom muzeju čuvaju se staklene posudice, uglavnom, iz Narone, a ima ih iz Titograda (tab. IX, sl. 1), Solina (tab. X, sl. 5) i Samobora kod Zagreba (tab. XI, sl. 2). Posudice iz Vida su najvećim dijelom balsamarija sličnih oblika kao sa područja Bosne i Hercegovine (tab. IX, sl. 2—6, tab. X, sl. 1—4 i tab. XI, sl. 13). Od ovih se izdvajaju dvije posudice. Jedna predstavlja posudicu u obliku malog vrča (tab. XI, sl. 1), a druga ima oblik malog tanjirića (tab. XI, sl. 3). I balsamarij iz Solina (tab. X, sl. 5) uklapa se u opću tipologiju staklenih bočica koji imaju oblik trbuha u obliku kruške. Svi ovdje spomenuti balsamariji izvan područja Bosne i Hercegovine mogu se, u pogledu datiranja, uklopiti s datiranjem balsamarija na području Bosne i Hercegovine od I do sredine III vijeka n. e., kad otprilike prestaje način sahranjivanja incineracija, a zamjenjuje novi način inhumacija.

Urna iz Titograda (tab. IX, sl. 1) u kojoj se i danas čuvaju incinerirane kosti pokojnika, poznat je tip staklenih sepulhralnih objekata u krajevima rimskog carstva. Ove se staklene urne općenito javljaju od I—III vijeka n. e., a poznate su i u Intercisi, gdje se također datiraju od I—III vijeka n. e.⁹¹

Staklenke na tab. XI, sl. 1—3 osim jedne (tab. XI, sl. 2) nemaju analogije na području Bosne i Hercegovine. Čini se da su posudice tab. XI, sl. 1 i tab. XI, sl. 3, a posebno ova posljednja, nešto rjeđi tipovi posudica. Staklenka iz Narone tab. XI, sl. 1 vrlo je zanimljiva u prvom redu, što na sačuvanom dijelu ručke ima tragova životinjskih šapa ili stopala. Inače se predstavlja sa plavom bojom stakla i kao vrlo estetska, pa je, u tom pogledu, spomenuti elementi, vjerojatno, čine i starijom.

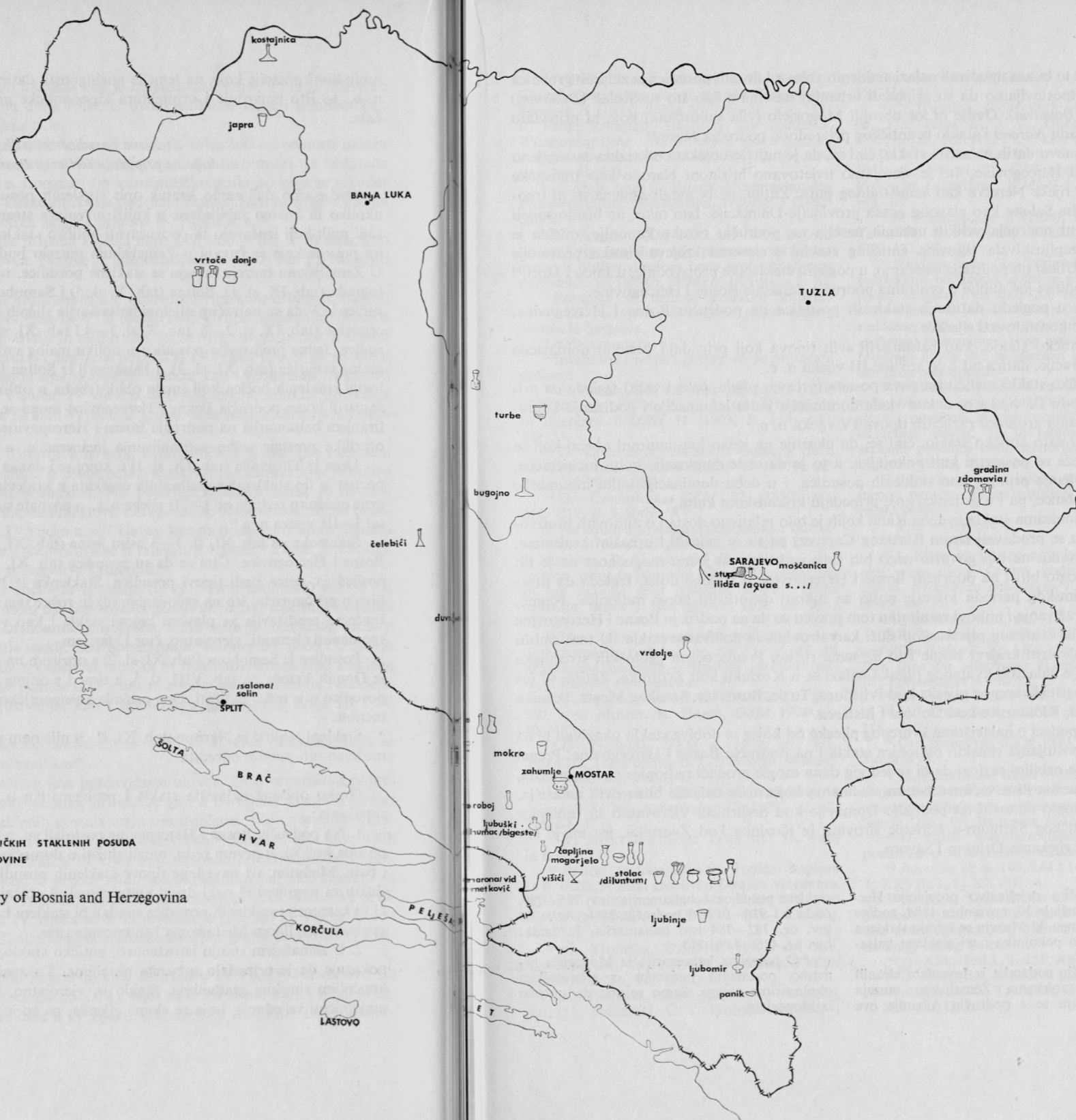
Posudica iz Samobora (tab. XI, sl. 2) s obzirom na oblik pripada tipu staklene posudice iz Donjih Vrtoča na tab. VIII, sl. 5, a time i s onima iz Sagvar-a i Intercise.⁹² Stoga, ovu posudicu nije teško datirati. Ona pripada kasnoantičkom periodu IV vijeka n. e. kao i spomenute.

Stakleni tanjirić iz Narone (tab. XI, sl. 3) nije nam poznat tip, pa ga u našem slučaju ne možemo niti približe odrediti.

Ovakvo opisana nalazišta stakla i problematika u vezi datiranja, omogućuju sljedeća zapažanja:

1. Na području Bosne i Hercegovine postojali su, u rimsko doba, brojni tipovi staklenih posuda koji su, u prvom redu, mogli služiti u domaćinstvu. To bi bili vrčevi, zdjelice, vaze i čaše. Međutim, uz navedene tipove staklenih posudica susrećemo i takve koji su mogli služiti za pogrebni ili neki drugi kulturni ritual ili običaj vezan za privatni život pojedinaca. U tu kategoriju staklenih posudica spadali bi stakleni balsamariji svih tipova kao i posudice sa sisaljkom, likom Meduze, pa i spomenute vaze.

2. U današnjem stanju istraženosti, antičko staklo, na području Bosne i Hercegovine, pokazuje da je pripadalo urbanim naseljima. To znači da je bilo pristupačno isključivo imućnijim rimskim građanima. Staklo je, vjerojatno, u to doba, predstavljalo ipak neku umjetničku vrijednost, koja se skupo cijenila, pa su je mogli imati bogatiji slojevi rimskog

KARTA NALAZIŠTA TIPOVA ANTIČKIH STAKLENIH POSUDA
NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE

Ancient glass in the territory of Bosnia and Herzegovina

društva. Na to bi nas upućivali nalazi staklenih vrčeva i drugih posudica iz zidanih grobnica za koje pretpostavljamo da su pripadali urbanim naseljima kao što su Stolac (*Diluntum*) i Gradina (*Domavia*). Ovdje bi još ubrojili Mogorjelo (vila suburbana) koje bi pripadalo rimskom gradu *Narona* i staklo iz antičkog privrednog područja Japre.⁹³

3. Na osnovu datih nalazišta stakla, čini se, da je najviše objekata od stakla zastupljeno na području Hercegovine, što je vjerojatno uvjetovano blizinom Narone kao trgovačke luke i same rijeke Neretve kao magistralnog puta. Zatim, ne bi mogli zanemariti ni trgovačke impulse Salone kao glavnog grada provincije Dalmacije. Isto tako, ne bismo smjeli zapostaviti ni područja velikih urbanih naselja na području rimske Panonije, odakle je vjerojatno zapljuskivala trgovina antičkog stakla u sjeverne krajeve rimske provincije Dalmacije. Uticaj tih područja osjećamo, u pogledu staklarske proizvodnje, u Jajcu i Japri,⁹⁴ a izgleda dopire i još dublje u centralna područja današnje Bosne i Hercegovine.

4. Dalje, u pogledu datiranja staklenih posudica na području Bosne i Hercegovine, mogli bismo konstatovati sljedeće:

a) Da antičko staklo, kao balsamariji svih tipova koji pripadaju periodu dominacije kulta incineracije, datira od I do sredine III vijeka n. e.

b) I antičko staklo različitih tipova posuda (vrčeva, zdjela, čaša i vaza) izgleda da pripadaju periodu IV vijeka n. e. kad vlada dominacija kulta inhumacije i podizanja kasnoantičkih zidanih grobnica različitih tipova IV vijeka n. e.

c) Ovako dato antičko staklo, čini se, da ukazuje na jedan kontinuirani običaj koji se isključivo veže za posmrtni kult pokojnika, a to je da se iz dominacije kulta incineracije, prenosi stavljanje priloga, kao staklenih posudica, i u doba dominacije kulta inhumacije u zidane grobnice, pa i u grobnice koje pripadaju kršćanskom kultu.⁹⁵

5. O radionicama stakla iz doba Rima kojih je bilo relativno dosta i o njihovim proizvodima koji su se prodavali širom Rimskog Carstva, pa su se nalazili i u našim krajevima, u ovom trenutku ne bih govorio nego bih željeo ukazati na jednu mogućnost da je tih radionica moglo biti i na području Bosne i Hercegovine u antičko doba. Izgleda da istraživaocima rimskog perioda još nije pošlo za rukom da otkriju takve radionice. Naime, geološka istraživanja i njihovi rezultati u tom pravcu su da na području Bosne i Hercegovine postoje ležišta kvarcnog pijeska koji služi kao sirovina za dobivanje stakla. U tom smislu bogatiji su sjeverni krajevi Bosne i to uz same rijeke. Prema ocjeni geoloških stručnjaka najkvalitetnije nalazište kvarcnog pijeska nalazi se u Kozluku kod Zvornika. Zatim, su još poznata nalazišta kvarcnog pijeska kod Prijedora, Tuzle, Busovače, Sanskog Mosta, Pečnika kod Modriča, Klokotnice kod Doboja i Bistarca.⁹⁶

Iznaseni podaci o nalazištima kvarcnog pijeska od kojeg se dobiva staklo ukazivali bi na mogućnost postojanja rimskih radionica stakla i na području Bosne i Hercegovine. Prema tome, postoje ozbiljni razlozi da bi se jednog dana mogle pronaći radionice stakla, možda, uz sama nalazišta ili u većim urbanim sredinama koje su se nalazile blizu ovih nalazišta. Ovo bi se moglo odnositi na područje Domavije kod Srebrnice. Vjerovatno su radionice stakla iz antičkog Sirmium-a koristile sirovinu iz Kozluka kod Zvornika, jer im je bio jeftin prevoz rijekama Drinom i Savom.

¹ Franjevačko strještvo provincije Hercegovine utemeljuje 30. novembra 1884. godine Muzej na Humcu. U Muzeju se čuvaju staklena urna za pepeo pokojnika i tri staklena balsamarija.

² Na temelju podataka iz Inventara stranih predmeta u zbirkama Zemaljskog muzeja Sarajevo čuvaju se s područja Albanije ove

staklene posudice — balsamarija: inv. 785—789, onda od 916—919. S područja Male Azije od inv. br. 782—784 isto balsamarija. Iz Saída: inv. br. 436—439 i 713.

³ O nalazima balsamarija iz Mogorjela nemamo pouzdanih podataka o arheološkim okolnostima nalaza. Samo se zna da potječu iz Mogorjela.

⁴ F. Fiala, Rimski nahađaji kod Ljubuškog, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* Sarajevo 5 (1893) Tabla VI, 19—21, str. 153; F. Fiala, Römisch Grabfunde aus Ljubuški, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina* 3 (1895) S. 520, Fig. 44. (inv. br. 51, 52).

⁵ F. Fiala und C. Patsch, Untersuchungen Fundorte in der Herzegovina, *WMBH* 3 (1895) S. 520.

⁶ K. Patsch, *GZM* 1906, str. 377. Izgleda da ovaj tip posudice nije pripadao uzidanom grobu u obliku sljemena nego grobu spaljenog pokojnika. C. Patsch, *WMBH* 12 (1912) S. 85.

⁷ Posudica je nađena prilikom kopanja zemlje za vodovod. Nabavljena je od jednog Jevreja iz Sarajeva.

⁸ Vidi napomenu 4.

⁹ Inventarski podaci govore da je pripadala grobnici.

¹⁰ C. Patsch, Žara obretna u Bugojnu, *GZM* 19 (1907) str. 470 sl. 99. C. Patsch, Urnenfund in Bugojno, *WMBH* 11 (1909) S. 139—140, Fig. 37.

¹¹ G. Čremošnik, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, *GZM* 42 (1930) str. 218—219, Tabla XV.

¹² G. Čremošnik, *GZM* 42 (1930) str. 218—219, sl. 3, Tabla XV.

¹³ Na osnovu inventarskih podataka doznajemo da je posudica pripadala porodici Despić iz Sarajeva. To bi govorilo da staklenka, vjerojatno, pripada području Bosne i Hercegovine. Iz tog razloga smo posudicu uvrstili među nalazišta Bosne i Hercegovine. (Inv. br. 921, 922).

¹⁴ Isto tako, inventarski podaci govore da balsamarija pod inv. br. 54, 55, 56, 57, 59 nepoznatog nalazišta, pripadaju također teritoriji Bosne i Hercegovine.

¹⁵ C. Patsch, *WMBH* 9 (1904) S. 276 Fig. 160, s. v. Mostar. K. Patsch, *GZM* 1902 str. 10—12.

¹⁶ Č. Truhelka, *GZM* 4 (1892) str. 351, Tabla III, 3 iz grobnice II. Č. Truhelka, *WMBH* 1 (1893) S. 285, Taf. I, 1.

¹⁷ V. Paškvalin, Kasnoantički grobovi iz Jajca, *GZM* NS, Arheologija 25 (1970) str. 32, Tabla I, 1.

¹⁸ V. Paškvalin, *GZM* 1970, str. 31, Tabla I, 4.

¹⁹ Prema izvještajima F. Topića napisao je F. Fiala, Rimski grobovi u Donjim Vrtočama, *GZM* 6 (1894) str. 424—426, Tabla II, 1, 4. F. Fiala, *WMBH* 4 (1896) S. 172—173, Fig. 16, 20.

²⁰ Č. Truhelka, *GZM* 4 (1892) str. 351, s. v. Mauzolej, Tabla II, 1. Č. Truhelka *WMBH* 1 (1893) S. 286, Taf. IIa, 1.

²¹ Č. Truhelka, *GZM* 1892, s. v. Mauzolej, str. 351, Tabla III, Č. 1. Truhelka *WMBH* 1

(1893), s. v. Das »Mausoleum«, S. 285—286, Taf. IIb, 1.

²² Č. Truhelka, *GZM* 1892, s. v. Mauzolej, str. 352, Tabla II, 2. Č. Truhelka, *WMBH* 1893, S. 285, Taf. IIa, 2 s. v. Das »Mausoleum«.

²³ Č. Truhelka, Bazilika u Varošluku, *GZM* 1893, str. 698, sl. 27. Č. Truhelka, Römische Funde im Lašvathale, *WMBH* 3 (1895) S. 239, Fig. 38.

²⁴ F. Fiala, *GZM* 6 (1894), str. 424—426, Tabla II, 4; F. Fiala, *WMBH* 4 (1896) S. 172—173, Fig. 20.

²⁵ Staklena urna iz Titograda prema inventarskim podacima našla se na lijevoj obali rijeke Morače i to oko 200 m udaljeno od same rijeke u jednom kamenom tumulu. U staklenoj urni za pepeo pokojnika još i danas se čuvaju incinerirane kosti pokojnika i u njoj bronzani novčić čiji se identitet ne može odrediti zbog oštećenosti.

²⁶ Svi stakleni predmeti iz Vida kod Metkovića (*Narona*) koji su registrirani u inventaru stranih predmeta nemaju pobližih arheoloških okolnosti nalaza. To se odnosi i na ostale staklene posudice izvan teritorije Bosne i Hercegovine (Solina, Samobor).

²⁷ Poznato je da se bilo u staklenim ili kamenim urnama nalaze najčešće različiti tipovi balsamarija.

²⁸ Vidi napomenu 6.

²⁹ Vidi napomenu 4.

³⁰ I. Marović, Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine, godine 1953, 1954 i 1958, *Vjesnik za arheologiju i hist. dalm.*, 61 (1959) str. 75.

³¹ I. Marović, o. c., str. 75.

³² R. Sunkovsky, *Antike Gläser in Carnuntum und Wien* (1956) S. 20, Abb. 35a—35b. A. Kisa, *Das Glas im Altertum* (Leipzig 1908) Teil III, Formentafel A No 12, 13 i Teil I, Abb. 56.

³³ K. Patsch, *GZM* 1907, str. 470, sl. 99.

³⁴ G. Čremošnik, *GZM* 42 (1930) str. 218—219.

³⁵ G. Čremošnik, *GZM* 1930, str. 218—219., Tabla XVI.

³⁶ G. Čremošnik, *GZM* 1930, str. 218—219, sl. 3. E. v. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien* (Diss. Pann., Ser II. No. 19, Budapest 1942) S. 100—103.

³⁷ U knjizi inventara nemamo direktnih podataka o arheološkim okolnostima nalaza.

³⁸ *Intercisa* II, S. 143, 144 i 145, Taf. XXVI, 3; XXVII, 3, 5; XXVIII, 4.

³⁹ A. Kisa, Teil III. To se vidi na osnovu pregleda oblika posuda koje je vrlo pregledno dao autor spomenutog djela u nekoliko Tabla na kraju trećeg Toma.

⁴⁰ A. Kisa, Teil I, S. 151, Abb. 77.

⁴¹ Č. Truhelka, *GZM* 4 (1892) Tabla III, 3, Grobnica II, Č. Truhelka, *WMBH* 1 (1893) S. 285, Taf. II, b, 3.

⁴² A. Sz. Burger, *The late roman cemetery at Ságvár* (Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae 18, 1966) p. 138, Pl. XCVIII, 1.

⁴³ *Intercisa* II, S. 150, Taf. XXXI, 3.

⁴⁴ Zapaža se da se na području Bosne i Hercegovine u antičko doba krajem III i početkom IV vijeka n. e. zidaju mauzoleji, grobnice i grobnice na svod koje bi, s obzirom na kultnu pripadnost, pripadale kršćanskom kultu, što bi istovremeno ukazivalo na vremensku pripadnost nalaza i samih grobnica.

⁴⁵ A. Kisa, Teil III, S. 723, Abb. 291, 292, 293 i 294. Lik Meduze poznat je sepulhralnoj umjetnosti i čest motiv na nadgrobniim spomenicima. A. Kisa, Teil III, S. 751—753.

⁴⁶ V. Paškvalin, *o. c.* (Vidi napomenu 17 i 18) str. 32, Tabla I, 1.

⁴⁷ A. Kisa, Teil III, S. 751—753.

⁴⁸ R. Sunkovsky, *o. c.* S. 25, Abb. 31a.

⁴⁹ A. Kisa, Teil III, S. 753.

⁵⁰ V. Paškvalin, *GZM* 25 (1970) str. 33, Tabla I, 5.

⁵¹ V. Paškvalin, *GZM* 25 (1970) str. 33, Tabla I, 1.

⁵² V. Hoffiller, Predmeti iz rimskog groblja u Stenjevcu kod Zagreba, *Vjesnik hrv. arh. društva*, NS. 7 (1903) str. 172, sl. 6., br. 14.

⁵³ S. Petru, Antičko staklo iz dolejskih grobov, *Razprave VI* (SAZU, Ljubljana 1969) str. 170—172, Tabla 3, 11, 12, 13.

⁵⁴ *Intercisa* II, *o. c.* S. 158, 51, 154, Taf. XXIX, Fig. 4.

⁵⁵ V. Paškvalin, *GZM* 25 (1970) str. 30—31.

⁵⁶ Č. Truhelka, *GZM* 1892, str. 351.

⁵⁷ *Intercisa* II, S. 148, Taf. XXX, 4; XXXI, 4 i 5.

⁵⁸ *Intercisa* II, S. 148; A. Kisa, Teil II, S. 390—393, Formentafel D, No 189—195.

⁵⁹ A. Sz. Burger, *The late roman cemetery at Ságvár*, S. 139, Pl. XCIX; XCIX, 1; Pl. C, 1.

⁶⁰ V. Paškvalin, Dva nalaza kasnoantičkih grobnica na svod, *GZM* NS, Arheologija 14 (1959) str. 149—162; V. Paškvalin, Prilog datiranja ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine, *Adriatica praehistorica et antiqua* (Zagreb 1970) str. 667—687. I. Bojanovski, Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku, *Naše starine* 9 (Sarajevo 1964) 103—121.

⁶¹ I. Kovrig, *Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien* (Diss. pann., series II 4, 1937) NS. 125—127, Taf. XIX i XVIII.

⁶² Vidi napomene: 56, 57, 58, 59, 60, 61.

⁶³ Vidi napomenu: 19.

⁶⁴ A. Sz. Burger, *o. c.* S. 138, Pl. C, 6.

⁶⁵ Vidi napomenu 19.

⁶⁶ V. Paškvalin, *o. c.* *Adriatica*, str. 669.

⁶⁷ A. Sz. Burger, *o. c.* p. 138—139, Pl. C, 4, 5. *Intercisa* II, S. 150.

⁶⁸ A. Kisa, Teil II, S. 395, Teil III Formentafel D, 266—267.

⁶⁹ Vidi napomenu 60.

⁷⁰ Vidi napomenu 60. *Adriatica*, str. 669.

⁷¹ Vidi napomenu 15.

⁷² Vidi napomenu 16, 20, 21 i 22.

⁷³ Vidi napomenu 60.

⁷⁴ Vidi napomenu 19.

⁷⁵ *Intercisa* II, S. 153, Taf. XXXIII, 7 i 9.

⁷⁶ A. Sz. Burger, *o. c.* Pl. XCVI, 5, 6 i 7, slično, Pl. XCVII, 2 i 4.

⁷⁷ *Intercisa* II, S. 153; A. Sz. Burger, *o. c.* p. 139, 135 i 136.

⁷⁸ A. Kisa, Teil II, S. 635, 636, Abb. 240, 241 i 249.

⁷⁹ A. Kisa, Teil II, S. 507, Abb. 235.

⁸⁰ A. Sz. Burger, *o. c.* p. 136, Pl. CIII, 5. *Intercisa* II, S. 151, Taf. XXXII, 4.

⁸¹ A. Kisa, Teil II, S. 635.

⁸² I. Čremošnik. Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku, *GZM*, NS, Arheologija 15—16 (1961) str. 181, sl. 6. Posuda se ne nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

⁸³ Vidi napomenu 23.

⁸⁴ A. Kisa, Teil II, S. 385. I. Čremošnik, *Rimska vila u Višićima*, *GZM* NS Arheologija 20 (1965) str. 197.

⁸⁵ I. Čremošnik, *GZM*, 197.

⁸⁶ V. Paškvalin, *Adriatica*, str. 673—674.

⁸⁷ Vidi napomenu 21.

⁸⁸ A. Sz. Burger, *o. c.* S. 206, Fig. 99, grave 71, 2, S. 106, Pl. CIV, 4.

⁸⁹ *Intercisa* II, S. 153, No 24, 5, Taf. XXXIII, 10 i 12.

⁹⁰ A. Kisa, Teil II, S. 297.

⁹¹ *Intercisa* II, S. 154.

⁹² Vidi napomene 74, 75, 76, 77.

⁹³ Literatura koja govori o urbanim centrima (municipia i colonia): D. Sergejevski, *Municipium Diluntum*, *GZM* 47 (1935) str. 17—22. E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije* (Posebno izdanje *GZM*, 1960) str. 73., I. Bojanovski, *Rimsko Turres*, *GZM* 25 (1970) str. 137—163. V. Paškvalin, *Dolichen i panonsko božanstvo Sedat*, *GZM* 25 (1970) str. 26. D. Sergejevski, *Rimski rudnici željeza u Sjevernoj Bosni*, *GZM*, NS, Arheologija 17 (1963) str. 95.

⁹⁴ V. Paškvalin, *o. c.* str. 32. Uticaj se zapaža u staklenim posudicama. To je posudica sa sisaljkom i sa likom Meduze koje takođe susrećemo u sjevernim krajevima u Noricu i Panoniji. Uticaj se zapaža i u drugim kulturnim manifestacijama koje su očite posebno u krajevima sjeverne Bosne. O tim uticajima bit će govora na drugom mjestu i drugom prilikom.

⁹⁵ V. Paškvalin, Dva nalaza kasnoantičkih grobnica na svod, *GZM*, NS, Arheologija 14 (1959) str. 149—162. Svi grobni prilozi, kao što su staklene, zemljane posude i slični nalazi,

u tim grobnicama predstavljaju kontinuitet sepulhralnog običaja koji se sačuvao u nekim krajevima do danas, što znači da ga već imamo od prvih početaka kršćanstva. Drugim riječima

zapažamo da spomenuti običaj prihvaća i kršćanstvo.

⁹⁶ Č. ing. Jovanović dao je ove podatke, na čemu najljepša hvala.

ANCIENT GLASS FROM THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

There were during the Roman period numerous types of glass vessels which were primarily used for household purposes. Among the glass vessels we find jugs, bowls, vases, and glasses (pl. IV, fig. 4; pl. V, fig. 1; pl. VII, fig. 2, 3; pl. VIII, fig. 1—5). Besides, in addition to these types of glass vessels we come across other vessels which were possibly used in a funeral ritual or in some other cult or possibly also were related to a particular custom of the private life of certain individuals. This category of glass vessels includes all types of glass vessels used in the embalment (pl. I, fig. 1—9; pl. II, fig. 1—4; pl. III, fig. 1—6; pl. IV, fig. 1—3) as well as the little vessels with a suction tube (pl. VI, fig. 2) and those with a figure of Medusa (pl. VI, fig. 1).

The present state of investigation indicates that in the territory of Bosnia and Herzegovina ancient glass belonged to urban centres. That is to say that glass could be afforded only by the wealthier Roman citizens. At this time glass probably represented a certain artistic value which was rated quite highly and consequently could be acquired but by the richer strata of the Roman society. This is suggested also by the findings of glass jugs and other vessels in tombs supposed to have belonged to urban settlements like Stolac (*Diluntum*) (pl. V, fig. 3; pl. VIII, fig. 1—3) and Gradina (*Domavia*) (pl. VI, fig. 3). Here one might also include Mogorjelo (villa suburbana), possibly belonging to the Roman city of *Narona*, and the glass from the ancient economic region of Japra⁹³ (pl. V, fig. 4).

On the basis of the above mentioned places where glass was found, it seems, that most of the glass articles come from Herzegovina — which fact is probably due to the nearby *Narona* as a commercial port and to the river Neretva itself as the main traffic route. Also, one should not neglect the commercial impulses of *Salona* as the capital of the Dalmatian province. Also, due consideration has to be given to the region of big urban settlements in the Roman Pannonia from where the trade of ancient glass was probably extended again and again to the northern parts of the Roman province of Dalmatia. The influence exerted by these areas in the production of glass is to be felt at Jajce⁹⁴ (pl. VI, fig. 1, 2) and Japra (pl. V, fig. 4), but it seems that it reaches out even into the central areas of the present-day Bosnia and Herzegovina.

As regards the dating of glass vessels from the territory of Bosnia and Herzegovina, we can establish the following:

a) ancient glass like all kinds of vessels used for embalment at the time when the cult of incineration was predominant comes from the time from the first century to the middle of the third century A. D.

b) ancient glass including various types of vessels (jugs, bowls, glasses, and vases) seems to belong to the time of the fourth century A. D., when we find a predominance of the cult of inhumation and late-ancient built tombs of various types.

c) ancient glass seen in this light, it seems, points to a continued custom related to the cult of the dead: from the domination of the cult of incineration the custom of supplying for the dead person various articles — including little glass vessels — is continued into the period of the domination of the cult of inhumation in built tombs as well as in tombs belonging to the Christian cult.⁹⁵

As regards workshops producing glass during the Roman period, of which there were comparatively a great many, and also as regards their products which were being sold throughout the Roman Empire (and accordingly also in our parts) I would not say more at this moment than point at a possibility such workshops might have been existing also in the territory of Bosnia and Herzegovina. In fact, geological testing and its results show that in the territory under consideration there are rich layers of quartz sand and these might have been used as a raw material for the production of glass. In this respect it is the northern parts of Bosnia which are richer, particularly along the river. According to the geological estimates the best quartz sand is to be found at Kozluk near Zvornik. Other places rich in quartz sand are Prijedor, Tuzla, Busovača, Sanski Most, Pečnik near Modrić, Klokotnica near Doboj, and Bistrica.⁹⁶

This information on where quartz sand is to be found indicates a possibility that Roman workshops producing glass might have existed also in the territory of Bosnia and Herzegovina. Accordingly, there exist serious arguments that one day we may discover glass workshops — perhaps near the places where quartz sand is to be found or in the bigger urban centres near these places. This might be the case in the area of *Domavia* near Srebrenica. The workshops in ancient Sirmium probably used the raw material from Kozluk near Zvornik, as the transport along the Drina and Sava was cheap.

Tab. I — Pl. I

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. II — Pl. II

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. III — Pl. III

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. IV — Pl. IV

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. V — Pl. V

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. VI — Pl. VI

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. VII — Pl. VII

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. VIII — Pl. VIII

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. IX — Pl. IX

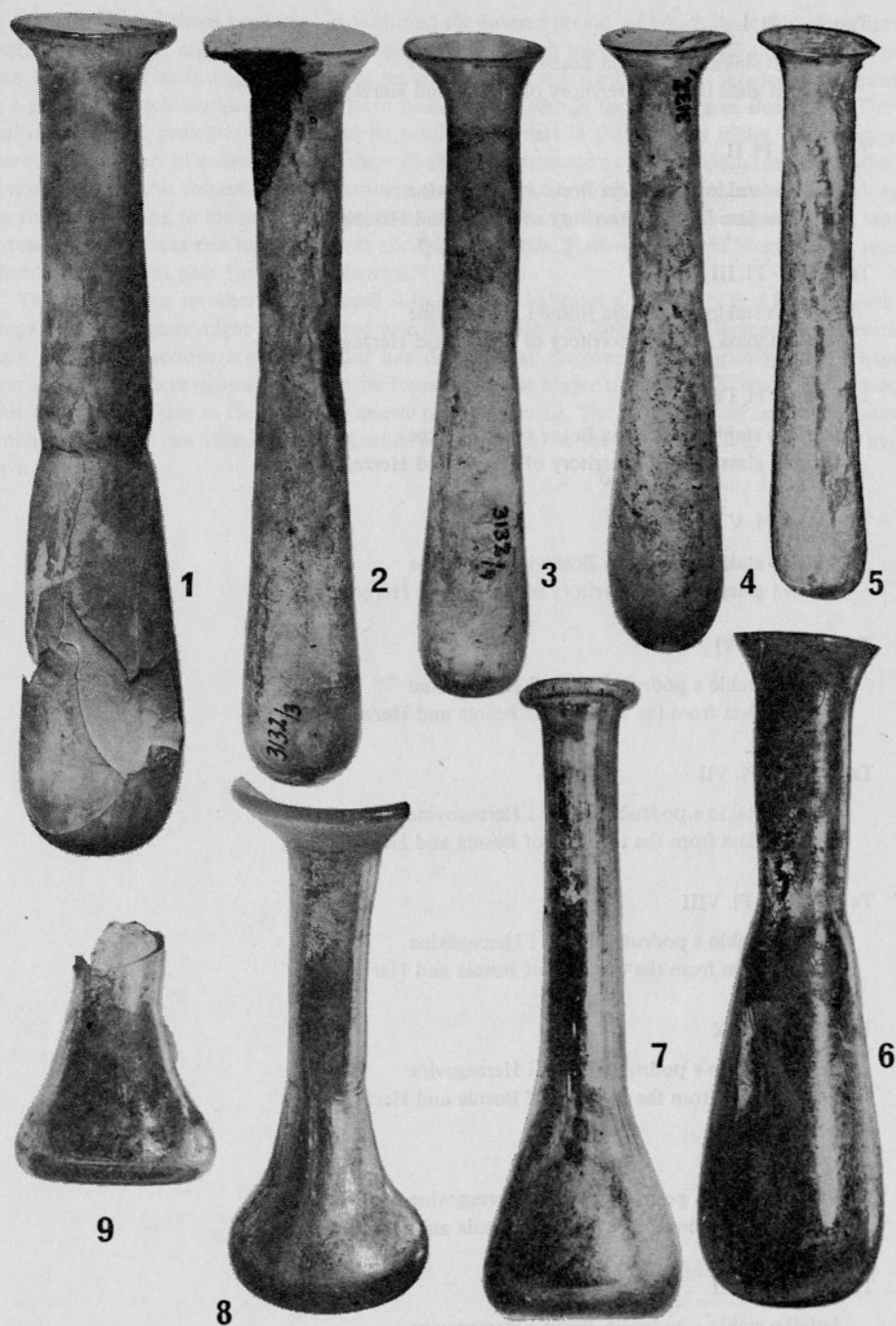
Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. X — Pl. X

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. XI — Pl. XI

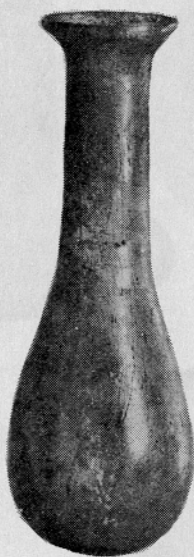
Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine
Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina

Tab. I — Pl. I

1

2

3

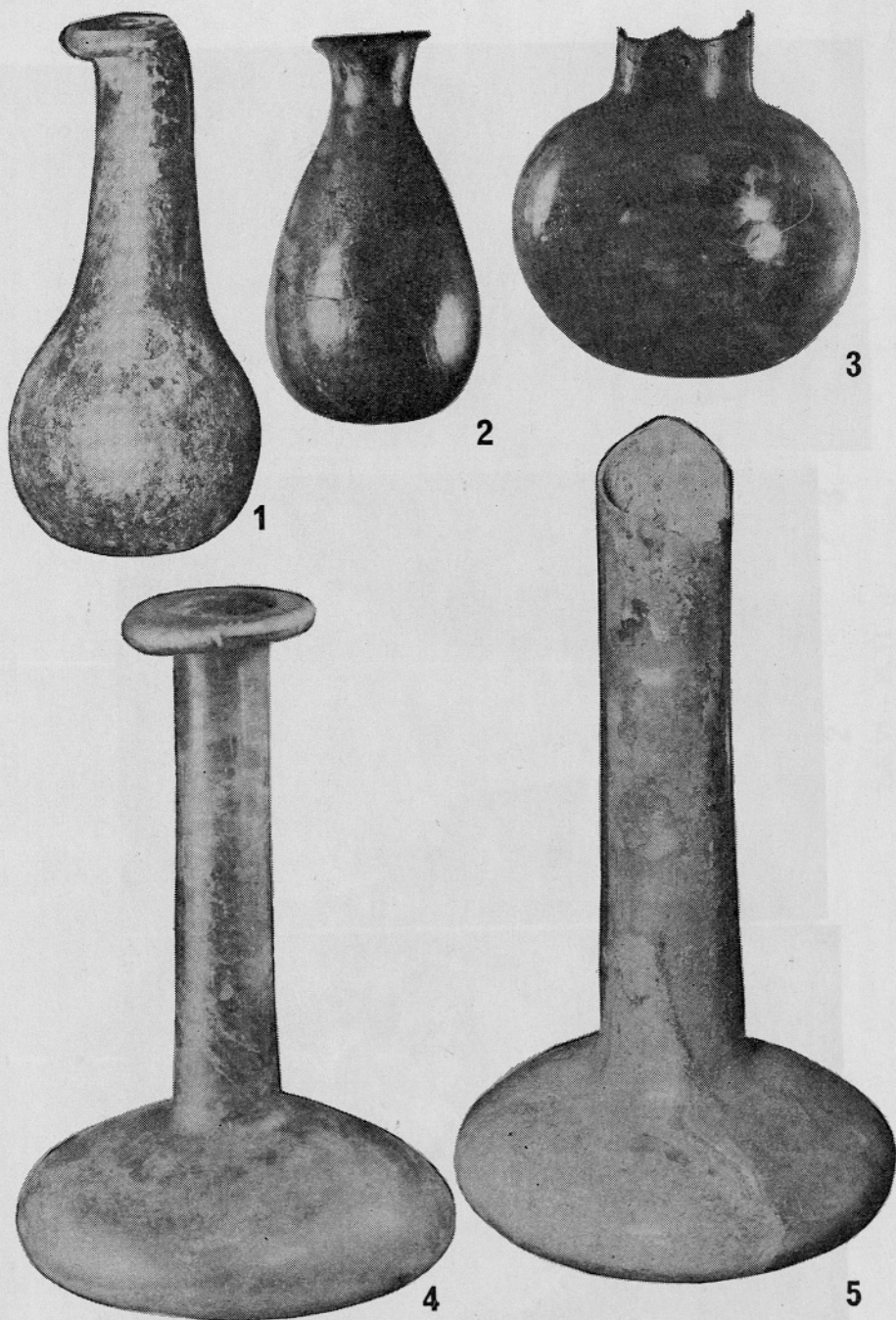

4

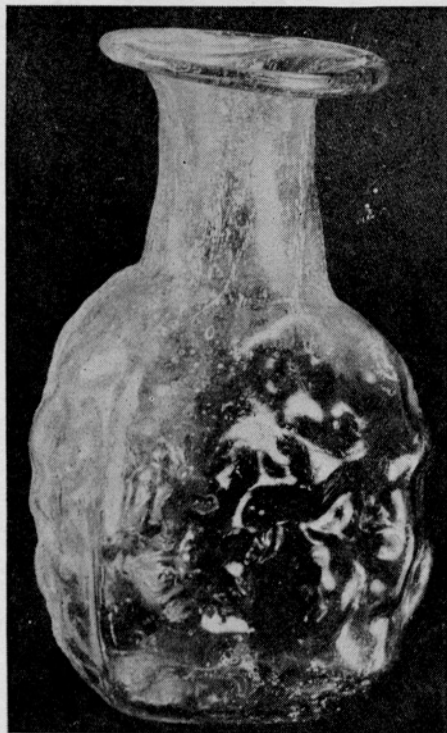
Tab. II — Pl. II

Tab. III — Pl. III

Tab. IV — Pl. IV

1

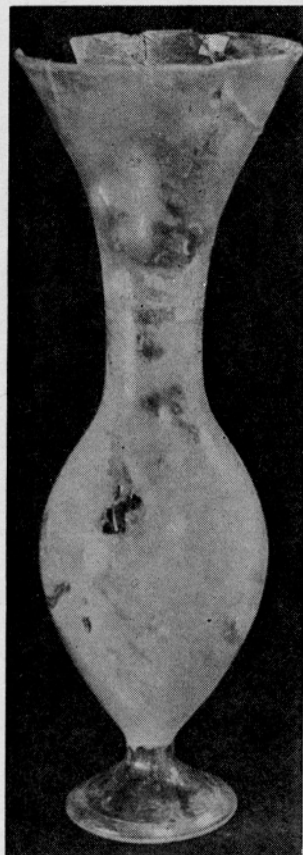

2

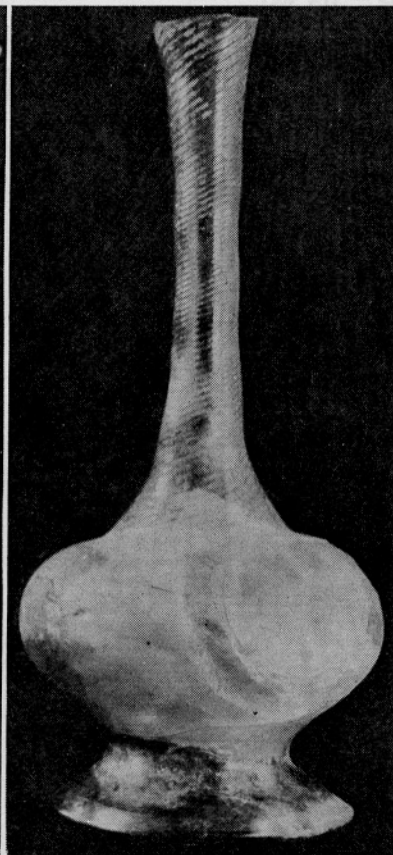

3

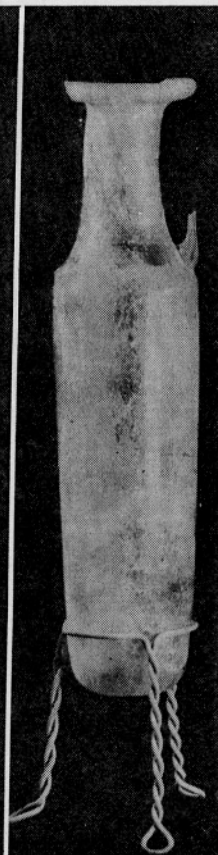
Tab. V — Pl. V

1

2

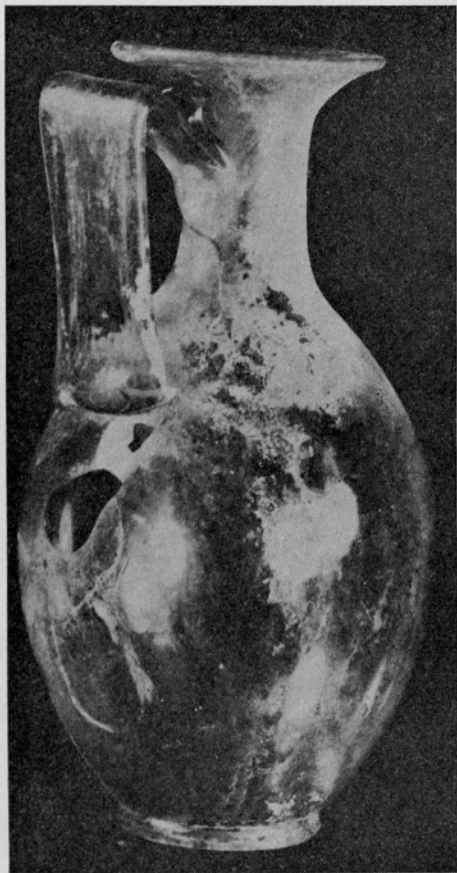

3

4

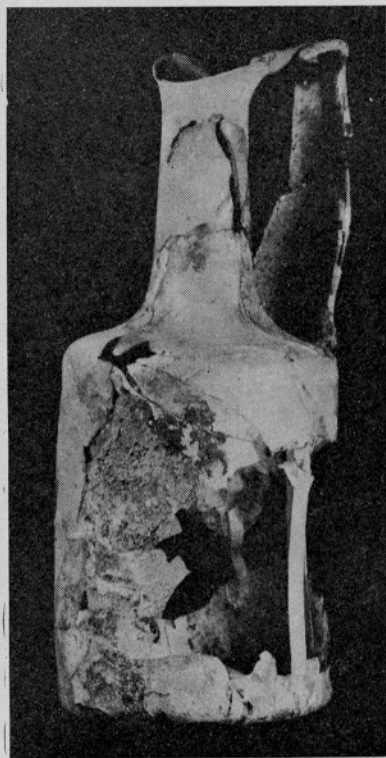
Tab. VI — Pl. VI

1

2

3

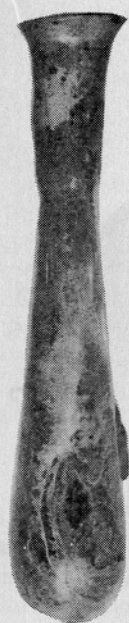
Tab. VII — Pl. VII

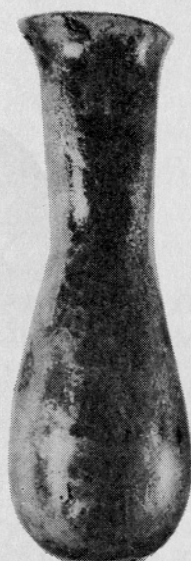
Tab. VIII — Pl. VIII

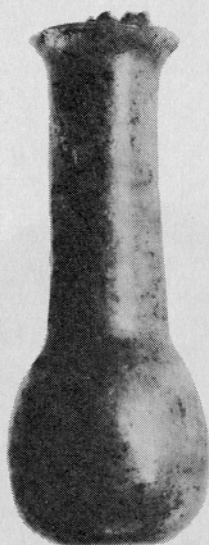
Tab. IX — Pl. IX

1

2

3

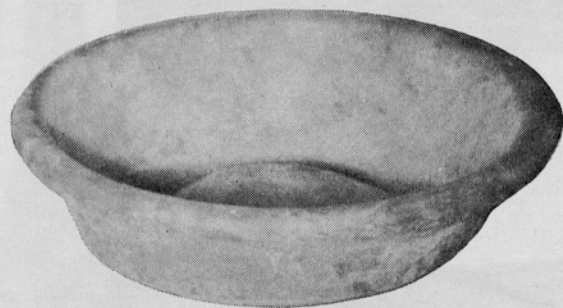
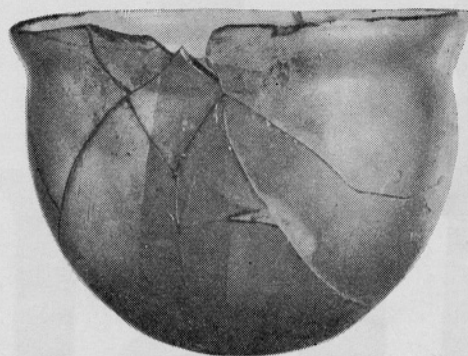

4

5

Tab. X — Pl. X

Tab. XI — Pl. XI